

ven een plaats boden, was - in vlakke gebieden althans - de nederzetting vaak ringvormig en strekte de verkaveling zich vanaf de terp radiaal uit, het kwelderland in. Als het aantal boerderijen kleiner was, varieerde de nederzetting sterk. In die gevallen was de landschappelijke situatie van grote invloed op de plaatsing van de afzonderlijke bedrijven. In de veenstreken tenslotte, waar meestal een waterloop de oriëntatie-as voor de eerste bebouwing vormde, lag een lineaire nederzettingvorm voor de hand. Daarbij was het land ingedeeld in stroken die haaks op de bewoningsas stonden. De genoemde groeperingsvormen hadden met elkaar gemeen dat iedere boerderij deel had aan alle componenten van het direct omliggende landschap. Dit hing samen met het feit dat het gemengde bedrijf overal het ideaaltipe vormde. Pas in de laatste drie eeuwen vond de 'ontmenning' plaats en ontstonden de typische 'greid'- en 'bouwhoeken'.

Een laatste aspect dat hier besproken moet worden, is de dynamiek in de plaatsing van de aparte bedrijven. Waar de nederzettingen sinds de volksverhuizingstijd een grote continuïteit kenden in de bebouwing, de plaatsnaam en in vele opzichten ook wat betreft de eigendomsverhoudingen, was de ligging van de individuele boerderijen daarbinnen aan veranderingen onderhevig. Zo werden boerderijen tot in de volle middeleeuwen regelmatig verplaatst, zij het binnen - waarschijnlijk - stabiele eigendomseenheden. Al voordat van grootschalige bedijking sprake was, 'zakten' op vele plaatsen in

het kleigebied de boerderijen van de terp 'af'. Na de bedijking werd het zelfs mogelijk boerderijen ook op andere plaatsen dan op terpen te stichten. In de late middeleeuwen raakten sommige terpen daardoor zelfs geheel verlaten. Ook in de veenstreken was sprake van dynamiek in de bebouwing, zelfs voor een langere periode. De beweging ging hier niet omlaag maar omhoog: de boerderijen werden gedurende het ontginningsproces in één of meerdere sprongen steeds verder van de riviertjes, waar ze hun uitgangspunt hadden, verplaatst naar de nog resterende hooggelegen veenlanden (zie Akmarijp) of zandruggen (zie Wijnjeterp). In dit deel wordt de ontwikkeling van het boerenbedrijf in de verschillende landschapstypen belicht. Achtereenvolgens vragen we de aandacht voor de terp Tjitsma in Wynaldum, gelegen op een zavelige kwelderwal; voor het terpdorp Foudgum met een radiaire verkaveling en de terpbuurschap Tritsum met een onregelmatige verkaveling, beide even buiten de kwelderwallen gelegen in gebieden met zwaardere klei; en tenslotte voor enkele opgegraven boerderijen en hun verschoven opvolgers in het ontginningsdorp Wijnjeterp. **GdL en PNN.**

De drie landschapstypen van middeleeuws Friesland

1 De terp Tjitsma bij Wynaldum

Neder- zetting op een kwelderwal

Aan de Voorrijp bij Wynaldum bevindt zich een terp die thans als akker in gebruik is. Deze terp, die naar de naastgelegen boerderij Tjitsma wordt genoemd, is als hoogte duidelijk zichtbaar (>visuele inspectie). Vanaf de weg gezien gaat hij echter grotendeels schuil achter het modern vormgegeven boerenbedrijf. Recent onderzoek (>booronderzoek) heeft aangetoond dat de terp als oorspronkelijk verhoogde woonplaats archeologisch zeer waardevol is en in goede staat verkeert. Hij staat dus terecht als monument aangemerkt op de >Archeologische Monumentenkaart van Friesland. Helaas is gebleken dat de terp sterk te lijden heeft onder het modern agrarische gebruik: het ploegen leidt tot een steeds verder gaande erosie, zo werd duidelijk op grond van >veldkartering en >metaal-detectie. Deze aantasting vormde mede aanleiding om er in 1991 een opgraving te beginnen. De voornaamste reden om de archeologische resten bloot te leggen was echter een wetenschappelijke: namelijk de wens om te onderzoeken of de nederzetting die ooit op deze woonhoogte gevestigd was, in sociaal-economisch opzicht belangrijk is geweest.

Landschappelijke situatie

De terp aan de Voorrijp staat niet op zichzelf maar maakt deel uit van een reeks terpen, gelegen tussen Wynaldum tot Berlikum. Volgens de kaart van Eekhoff (>atlassen) uit 1852 bestond de terpenclus-

ter van Wynaldum uit tenminste zes terpen, waarvan er drie al bijna tot één waren samengegroeid. De >bodemkaart bevestigt hier de aanwezigheid van uitgestrekte terp-arealen. Zij geeft iets oostelijker van deze groep zelfs nog een zevende terp aan. De verkaveling op en rond de terpen is blokvormig, ook al zijn de noordelijke randsloten gebogen. De omgeving is vanuit de terpenreeks opstrekkend verkaveld. Bezieet men de situatie op grotere schaal, dan kan men op grond van het reliëf (>visuele inspectie en hoogtemetingen) en de bodemopbouw (>bodemkaart) constateren dat de ligging van deze terpen in een reeks te maken heeft met de aanwezigheid van een kwelderwal: een langgestrekte natuurlijke verhoging aan een oude kustlijn. De afzettingen op een dergelijke wal zijn steeds iets zandiger dan die in de directe omgeving. Deze omstandigheid plus de hogere ligging en relatief goede afwatering maakten de kwelderwal aantrekkelijk voor bewoning en akkerbouw. Deze kwelderwal is nader door de mens geaccenteerd, doordat deze er terpen op aanlegde en van daaruit akkers ophoogde. Dat is echter een geleidelijk proces geweest, dat pas ergens in de volle middeleeuwen tot stilstand kwam. In het geval van het Wynaldum-cluster leidde dit tot het samengroeien van enkele terpen en tot het ontstaan van een rij verhoogde akkers ten zuiden daarvan. De weg die de bedrijven van dit complex met elkaar verbond, loopt tot op de dag van vandaag

met scherpe hoeken langs de grenzen van deze akkers en terpen (>kadastrale en topografische kaarten).

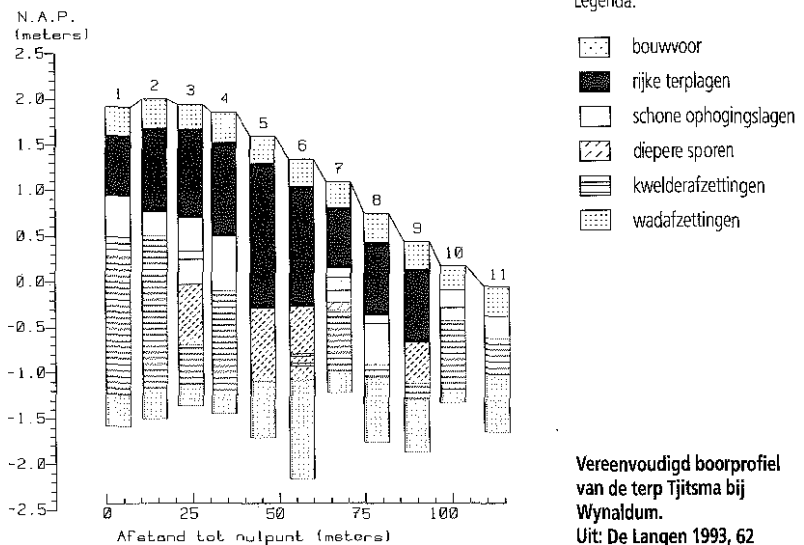
De meest westelijke terp van deze reeks is de dorpsterp van Wynaldum. Hij is gedeeltelijk afgegraven, net als een andere terp van de cluster (>archeologisch archiefonderzoek). Weer een andere terp is door een spoorlijn doormidden gesneden. De hier besproken terp is gelukkig niet zo groot-schalig vernield. Zijn vorm kon, evenals die van de andere terpen uit de reeks, onlangs op grond van >hoogtemetingen gedetailleerd worden ingetekend.

Bewoningsontwikkeling in fasen

De wetenschappelijke >opgraving die in de jaren 1991-1993 op de terp werd verricht, heeft geleid tot een gedetailleerd beeld van de bewoningsontwikkeling.¹ Daarin kunnen acht verschillende fasen onderscheiden worden. Tijdens de eerste twee fasen, tussen 175 en 350 na Christus - dus in de Romeinse tijd, bestond de bewoning uit enkele NNO-georiënteerde huisterpjes, waarvan er bij de opgraving drie aangesneden werden. Van de gebouwen zijn slechts de paalgaten teruggevonden. Verder is een opvallende concentratie aange-troffen van haardplaatsen die mogelijk dienst deden voor het bewerken van brons (fase II). Het aardewerk uit de periode 175-350 blijkt voornamelijk lokaal te zijn vervaardigd; import-aardewerk is nauwelijks aangetroffen.

Deze situatie is in de volksverhuizingstijd duidelijk veranderd. Om te beginnen lijkt de terp tussen 350 en 425 nagenoeg verlaten. Op de bewoningslagen van ca. 350 vindt men direct ophogingen uit het tweede kwart van de 5de eeuw, terwijl aardewerk uit de periode 350-425 vrijwel lijkt te ontbreken. Tijdens fase IIIA (425-475) is de terp weer bewoond. Direct na de komst van de nieuwe bewoners moet de nederzetting snel gegroeid zijn. Zij is dan aanzienlijk groter dan ze in de Romeinse tijd was. De algehele oriëntatie is N-NNW. Voor deze tijd zijn drie tot vijf huizen aangetroffen en twee tot zes hutkommen. Afvalresten, haardplaatsen en smeedafval wijzen op een ambachtelijke functie van de nederzetting in deze periode. Rond 500 is vervolgens een groot deel van de terp als akkerland in gebruik genomen, getuige de akkerlaag uit deze fase (fase IIIB; 475-550). Blijkbaar is de bewoning toen naar een ander deel van de terp verschoven. Op het eind van deze fase keerde de bewoning terug in de vorm van twee of vier huizen. Het lokale aardewerk is in deze hele periode qua vorm en baksel duidelijk anders dan in de Romeinse tijd (>typologisch onderzoek). Voor de 6de eeuw is een duidelijke toename van geïmporteerd aardewerk, vooral uit de Eifel (Mayen), te constateren.

In de Merovingische periode (fasen IV-V; 550-750) lijken de ontwikkelingen uit de voorafgaande eeuw

Vereenvoudigd boorprofiel van de terp Tjitsma bij Wynaldum. Uit: De Langen 1993, 62

zich te hebben doorgezet. De huizen, voornamelijk overgeleverd in restanten van plagenstructuren, staan op kleine, door sloten van elkaar gescheiden huispodia. De meeste huizen hebben dezelfde oriëntatie als die in de voorgaande perioden, maar een enkel huis staat er haaks op geplaatst. De gehele terp is naar het zuiden toe uitgebreid. Er zijn duidelijke aanwijzingen voor ijzer- en bronsbewerking en de vervaardiging van kralen. Het lokale aardewerk lijkt in de 6de en 7de eeuw bijna volledig te zijn verdrongen door importaardewerk.

In de Karolingische periode (fasen VI-VII; 750-850) breidt de terp zich verder uit, voornamelijk in zuidelijke richting.

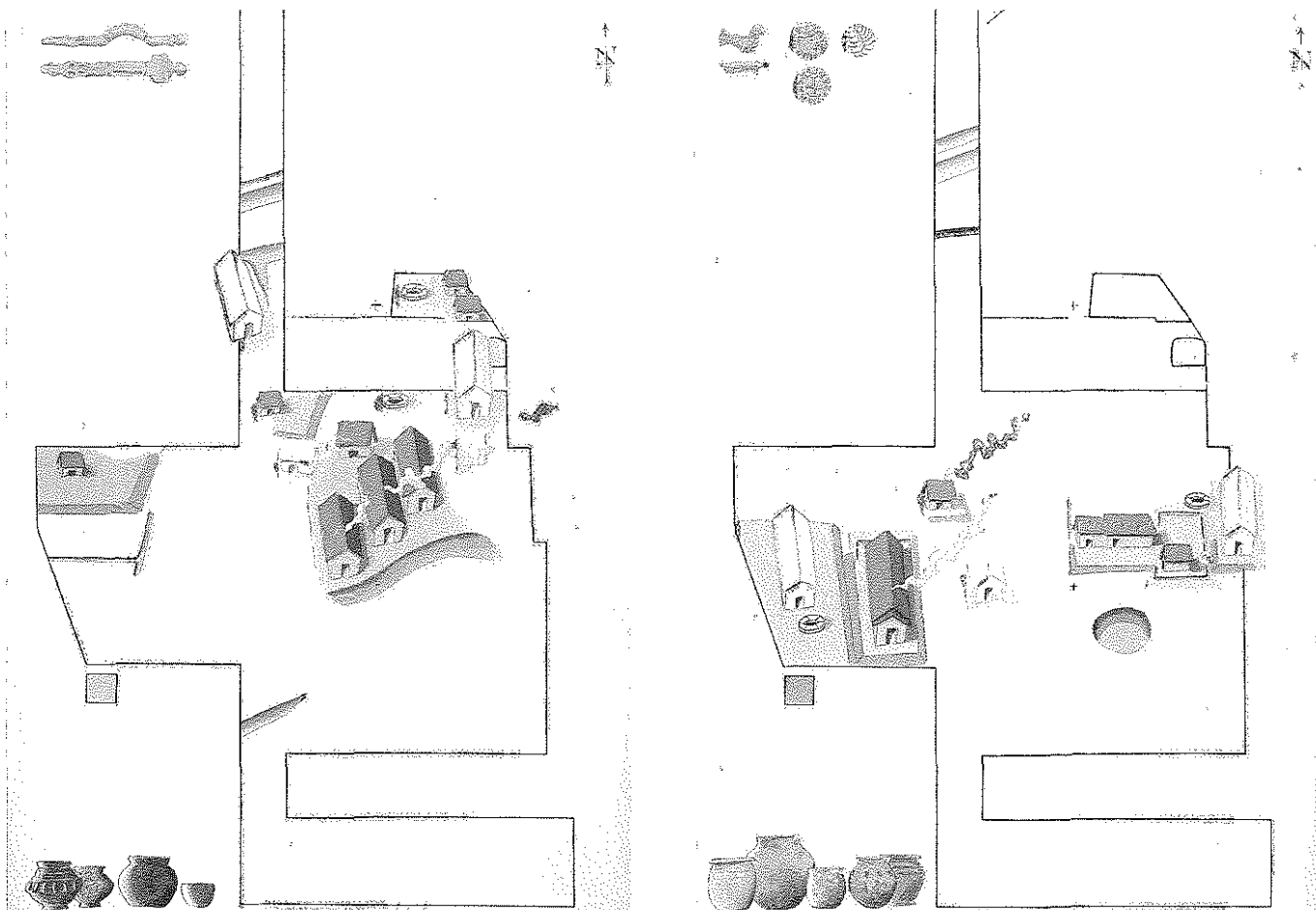
Hutkommen spelen nog steeds een belangrijke rol. Opvallend is het grote aantal waterputten en het verschijnen van rechthoekige afvalkuilen. Uit de tweede helft van deze periode dateert een groot aantal greppels. In de Karolingische tijd is het lokale, handvervaardigde aardewerk, waaronder kogelpotten met schelpgruismagering, weer in de meerderheid. Het geïmporteerde aardewerk komt uit het Vorgebirge en de Eifel.

Tijdens de laatste bewoningsfase (fase VIII; 850-900/950) verschoof de nederzetting vlak van de terp naar het zuiden, waarna de terp zelf spoedig als akker in gebruik genomen werd.

De grote lijnen tot het jaar 1000

De algemene gegevens over de terpenreeks Wynaldum-Berlikum maken in combinatie met de opgravingsresultaten duidelijk dat de vroeg-middeleeuwse situatie heel anders was dan de laat-middeleeuwse. In de vroege middeleeuwen bevonden de nederzettingen zich boven op de terpen. Ze bestonden uit meerdere gebouwen en hadden in hoofdzaak een agrarische bestemming, zij het dat ze ook ruimte boden voor dienstverlening en ambachtelijke activiteiten. In de late middeleeuwen daarentegen waren de terpen over het algemeen verlaten. De oorspronkelijk samengestelde boeren-

1. Gerrets e.a., in voorbereiding.

Schematische en deels modelmatige weergave van de bewoning te Wynaldum tijdens de bewoningsfasen IIIA (452-475) en V (650-750; resp. links en rechts) binnen het opgegraven vlak. De witte huizen zijn onzeker. Naar: Gerrets e.a. in voorbereiding.

nederzettingen hadden zich opgesplitst in enkelvoudige boerenbedrijven die gespecialiseerd waren in landbouw. Deze stonden aan de rand van de terpen of zelfs op enige afstand ervan. Arbeid, diensten en nijverheid waren verplaatst naar nieuw ontstane bewoningskernen, geschaard rond een kerk. De beschikbare gegevens maken duidelijk dat deze ingrijpende verandering aan het begin van de volle middeleeuwen of vlak daarna moet zijn ingezet.

GJdL

Tjitsma geen 'elite'-terp

Met al die interessante resultaten heeft de opgraving overigens niet aan het licht gebracht wat sommige archeologen vermoedden, namelijk dat hier een bovengewestelijke elite zijn domicilie had. Reden voor dat vermoeden was de vondst van een kostbare fibula uit de 7de eeuw op Tjitsma, in het begin van de jaren vijftig. Deze fibula zou erop wijzen - zo werd gesuggereerd - dat Wynaldum in de vroege middeleeuwen een plaats was met een bijzondere functie. Men dacht zelfs met een residentie van de oude Friese koningen te maken te hebben. De naam Wynaldum (>toponymie) werd daarbij in verband gebracht met de legendarische Friese koning Finn, die in Oud-Engelse heldendichten en vorstenlijsten wordt genoemd.¹

Van taalkundige kant is deze gelijkstelling van Finn en Wyn bekritiseerd.

In een ander, soortgelijk denkschema werden ver-

bindingen gelegd met de voorouders van de 8ste-eeuwse Friese koningen Adgils en Redbad. Bij de suggestie dat Wynaldum een vorstelijke woonplaats geweest kan zijn, moeten echter de nodige vraagtekens worden gezet. Allereerst valt - zoals uit het voorgaande duidelijk is geworden - de nederzetting in archeologisch opzicht niet bijzonder te noemen. Ook elders op de klei zijn talrijke vondsten van kostbaarheden gedaan en heeft men sporen van metaalbewerking gevonden (>metaaldetectie).²

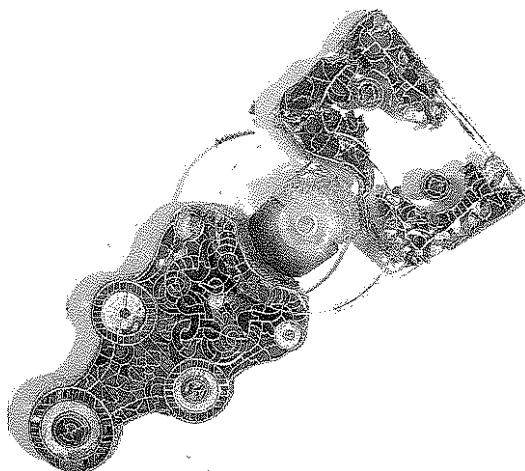
Ten tweede is de gedachte aan een residentie een anachronisme: vroegmiddeleeuwse vorsten hadden geen vaste woon- en verblijfplaats. Ze waren voortdurend onderweg langs hun landgoederen om overal door hun aanwezigheid hun positie te handhaven. Onderzoek wees uit dat de belangrijkste steunpunten op deze rondreizen ook in de latere middeleeuwen meestal nog een centrale functie hadden, bijvoorbeeld doordat de oudste kerken in zulke plaatsen werden gebouwd. In Westergo zou men daarom een vroegmiddeleeuwse 'vorstenhof' eerder in Franeker, Tzum of Bolsward verwachten, dan in Wynaldum. De kerk van Wynaldum is namelijk geen oude kerk die de opvolger van een voorchristelijk sacraal centrum zou kunnen zijn. Zij werd vermoedelijk eerst in de 12de eeuw gesticht als kapel van de moederkerk in Sexbierum.³ Een derde punt van kritiek op de gedachte aan een koninklijk centrum in deze omgeving is het gebruik

1. Zijlstra 1990; Besteman e.a. 1991, 136-146; Besteman e.a. 1992, 9, 13, 19, 36.

2. De Langen 1995; De Langen e.a. 1995a.

3. Noomen 1994b, 155.

dat de bedenkers hebben gemaakt van fabelkronieken uit de 15de en 16de eeuw: daarin wordt inderdaad een domein van koning Redbad genoemd in Sexbierum en Pietersbierum, vlakbij Wynaldum.¹ Zulke kroniekberichten zouden, aldus de archeologen Bos en Zijlstra, wel eens heel oude overleveringen kunnen bevatten. Zij zagen daarbij echter over het hoofd dat zulke >fictieve kroniekberichten allereerst in hun eigen historische context moeten worden bestudeerd, dus tegen de achtergrond van de tijd van ontstaan. De historische kern blijkt in dit geval allerminst een oeroude overlevering te zijn, maar de wensdroom van laatmiddeleeuwse adellijke families in deze omgeving. Voor de interpretatie van archeologische vondsten mag men ze dan ook absoluut niet gebruiken!²

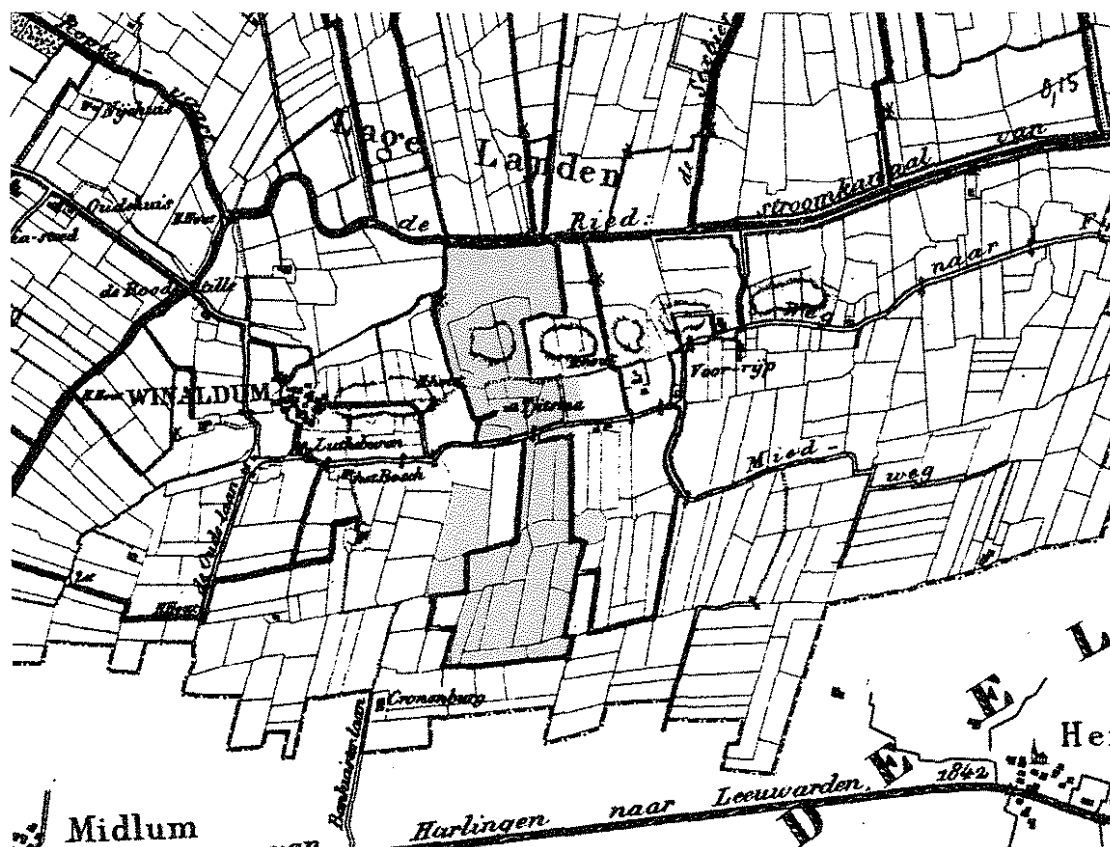
De deels gereconstrueerde, circa 17 cm lange fibula van Wynaldum. Dit gouden met granaatsteen ingelegde topsieraad stamt uit de vroege 7de eeuw. Foto Fries Museum

Tjitsma in de late middeleeuwen

Het archeologisch onderzoek wees uit, dat de bewoning bovenop de terp Tjitsma in de volle middeleeuwen verdween en dat de terp toen als bouwland diende voor een boerderij die aan de voet van de terp lag, waarschijnlijk ter plaatse van de huidige Tjitsmasate. Pas in de 15de eeuw duiken deze boerderij en het opgravingsterrein in de historische, dus geschreven, bronnen op. Het complex was toen eigendom van de Sexbierumer >hoofdeling (edelman) Epe Liauckema, wiens moeder uit de Wynaldumer adellijke familie Te Nyenhuis stamde. Adellijke bewoning heeft deze boerderij, die dan Thyetthiesae of Tjitsma blijkt te heten, niet gekend: van 1511 tot 1838 bleef het een

pachtboerderij die bij het >kasteel Liauckemastate in Sexbierum hoorde. De kasteelheren hadden het recht om als enigen in Wynaldum te vissen en zwanen te houden in de Ried en in de vaart naar Roptazijl.³ Ze waren wel verplicht om als tegenprestatie de sluisen van Roptazijl te onderhouden. **PNN**

1. Andreas Cornelius 1742, 51, 76-77.
2. Noomen 1994a, 176.
3. Noomen 1994b, 117-118, 164.

Eigendomsreconstructie van Tjitsma sate 1700/1640

2 Foudgum

Een klassiek rond terpdorp

Het dorp Foudgum ligt op een ronde, goed zichtbare terp, die behalve aan zijn hoogte ook te herkennen is aan de karakteristieke radiaire dorpsindeling (>visuele inspectie). Helaas wordt dit patroon sinds 1967 sterk ontsierd door de provinciale weg Dokkum-Holwerd, die dwars over de terp werd aangelegd. De wegaanleg vormde in 1966 aanleiding om een gedeelte op te graven. Heden lijkt de terp gaver dan zij werkelijk is. Bij de aanleg van de weg werden namelijk die delen van de terp opgegraven die in het begin van deze eeuw reeds afgegraven waren (>archeologisch archiefonderzoek). De ongestoorde delen verkeren ongetwijfeld nog in goede staat, al moet hierbij worden aangetekend dat de terp recentelijk niet meer is onderzocht. De terp staat als monument op de >Archeologische Monumentenkaart van Friesland.

Landschappelijke situatie

De Foudgumer terp ligt even buiten de hoge en zandige kleigronden van de grote Oostergose kwelderwal (>bodemkaart). Het landschap rond

Foudgum wordt dus niet bepaald door een langgestrekte wal, zoals bij Wynaldum. Nadere beschouwing leert dat het landschap vlak, maar tegelijk plaatselijk onregelmatig is (>visuele inspectie en hoogtemetingen). Dit heeft te maken met de geringe hoogte van het land en de relatief grote afstand tot de zee. In dergelijke omstandigheden gaan stroompjes in een kwelderlandschap sterk kronkelen en splitsen zij zich gemakkelijk. Een en ander verklaart waarom het lage Friese knipkleigebied dooraderd was met prielen. Afgestemd op deze natuurlijke afwatering kreeg dit gebied een onregelmatige verkaveling (>kadastrale en topografische kaarten).

Binnen dit lage vlakke landschap waren de omstandigheden voor akkerbouw minder gunstig dan op de kwelderwal. Dit had ook te maken met de zwaarte van de klei. Het feit dat rond Foudgum knipklei is afgezet, heeft te maken met de omstandigheid dat grove, zandige deeltjes dicht bij de zee en de hoofdstromen worden afgezet dan het fijne slib. Dat wordt door het water verder landin-